

школа, 1974. – 2-е вид., перероб. і доп. – 335 с.: іл. 11. Плецкий С. Ф. Козацька медицина / С. Ф. Плецкий // Українське козацтво. – Запоріжжя, 2002. – С. 236–237. 12. Плецкий С. Козацька медицина / С. Плецкий // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.: іл. 13. Павлова С. М. Народная медицина казачества / С. М. Павлова, Л. Е. Алексейчик. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ataman-ovko.ru/historical/Cossack_medicine.php. 14. Величко С. Літопис. / С. Величко // [Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с. 15. Шульц Г. Цирульники / Г. Шульц // Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / [Головний редактор Володимир Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1954–1989. 16. Оборин Н. А. Из истории медицины в Запорожской Сечи / Н. А. Оборин // Врачебное дело. – 1955. – № 11. – С. 1115–1118. 17. Боплан Г. Опис України [Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця] / Г. де Боплан. . – Львів: Каменяр, 1990. – 301 с.: іл.

Анатолій Мельничук

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАЦКОЙ МЕДИЦИНЫ И ИХ ОЦЕНКА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ ЛЕЧЕБНОЙ ПРАКТИКИ

Рассматриваются вопросы профилактики заболеваний и медицинской помощи в казацких общинах XV–XVII вв. Дается профессиональная оценка некоторым достижениям казацкой медицины.

Ключевые слова: казацкая медицина, профилактика, медицинская помощь, анализ, лечебная практика.

Anatoly Melnychuk

SOME ASPECTS COSSACKSKIY MEDICINE AND EVALUATION TERMS OF MODERN MEDICAL PRACTICE

Problems of disease prevention and health care in the Cossack communities XV–XVII centuries. Professional assessment given some achievement Cossack medicine.

Key words: Cossack medicine, prevention, health care, analysis, medical practice.

УДК 94(477.4): 314.82 “XIX/XX”

Андрій Бородій

РОЗМІЩЕННЯ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У цій статті охарактеризовано питання розміщення та зростання чисельності єврейського населення на території Правобережжя у XIX – на початку XX ст. Показано вплив політики російської влади на відносну та абсолютну кількість євреїв Правобережної України.

Ключові слова: євреї, міста, містечка, перепис, “смуга осілості”.

У XIX – на початку XX ст. Російська імперія стала однією з найбільших світових держав. На її території проживали численні народи і національні меншини. Не було виключенням і Правобережжя. У цей період тут жили українці, поляки, росіяни, а також значна кількість євреїв. У досліджуваний період ця територія була найбільшою в Україні за чисельністю євреїв, які там проживали.

Наукова новизна статті полягає у тому, що вперше в українській історіографії показано цілісну картину розміщення та чисельності єврейського населення Правобережної України у 1800–1914 рр.

Об'єктом наукового дослідження виступає єврейське населення Правобережної України.

Предметом дослідження є динаміка зростання чисельності і розміщення єврейського населення на території Правобережної України у XIX – на початку XX ст.

Метою дослідження є вивчення проблем розміщення та чисельності євреїв на території Правобережжя в XIX – на початку XX ст. Завдання дослідження базуються на визначенні причин, які сприяли демографічному зростанню єврейського населення правобережного регіону

Історіографія досліджуваної проблеми на сьогодні характеризується окремими публікаціями, що стосуються як всеукраїнської історії єврейства, так і регіональних досліджень їх чисельності. Зокрема, сучасні дослідники В. Кабудзан та В. Наулко [14] вивчали ріст чисельності євреїв в загальноукраїнських масштабах. Тернопільський дослідник М. Бармак [3] і волинські О. Іващенко та Ю. Поліщук [13] зосередили свою увагу на висвітленні чисельності євреїв Волині. Серед дореволюційних дослідників можна назвати П. Чубинського [26] та В. Бінштока і С. Новосельського

[5], які здійснили перші розвідки проблем розміщення, чисельності та динаміки росту єврейського населення Правобережжя.

До складу Російської імперії більша частина євреїв потрапила внаслідок поділів Речі Посполитої у 1793 і 1795 рр. Надалі на чисельність та розміщення єврейського населення Правобережжя значним чином впливала політика Росії. Іудеї становили особливу категорію "іногородців", права яких визначалися окремим законодавством. У 1790 р. російські купці звернулися до Катерини II зі скаргою, звинувачуючи євреїв у "підриві торгівлі". У 1791 р. імператриця визначила особливим списком територію, за межами якої представникам єврейської національності не дозволялося селитися [11, с. 287]. Це й поклало початок створенню "смуги єврейської осілості". 23 червня 1797 р. до неї увійшли Київська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Бессарабська, Полтавська, Чернігівська губернії [12, с. 635].

На межі XVIII–XIX ст. чисельність іудеїв Південно-Західного краю (Київська, Подільська, Волинська губернії) коливалася у межах 112–131 тис. осіб [2, с. 235]. Зменшення й збільшення кількості єврейського населення у різні роки можна пояснити нестабільною політичною ситуацією у регіоні, наполеонівськими війнами в Європі, приховуванням євреями справжньої своєї чисельності (для ухилення від сплати податків), а також сумнівною об'єктивністю проведених переписів [14, с. 57].

Упродовж 1831–1832 рр. євреї були виселені із сіл 50-ти верстної прикордонної зони на Волині і Поділлі. Значну кількість з них переселено до містечок Київської губернії, у Новоросійський край та Бессарабію. Це призвело до зменшення чисельності єврейського населення у Волинській і Подільській губерніях у наступні десятиліття [3, с. 127]. Інформацію щодо чисельності євреїв Правобережжя та їхнє співвідношення із кількістю усього населення Наддніпрянщини в 30–60-х рр. XIX ст. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Волинська губернія	Роки	1838	1847	1864
	Загальна кількість населення	1314000	1445000	1450000
	Кількість євреїв	195000	174000	175000
	Відсоток від загального числа жителів губернії	14,8	12	12,1
	Відсоток від загального числа євреїв Наддніпрянської України	39,1	32,8	21,5
Подільська губернія	Загальна кількість населення	1548000	1703000	1587000
	Кількість євреїв	150000	164000	208000
	Відсоток від загального числа жителів губернії	10,3	9,6	13,1
	Відсоток від загального числа євреїв Наддніпрянської України	30,2	30,8	25,5
Київська губернія	Загальна кількість населення	1459000	1605000	1612000
	Кількість євреїв	103000	135000	253000
	Відсоток від загального числа жителів губернії	7,5	8,4	15,7
	Відсоток від загального числа євреїв Наддніпрянської України	20,7	25,6	30,9

[4, с. 199].

У 40-х рр. XIX ст. чисельність єврейського населення в Правобережній Україні продовжувала коливатися. Це пояснюється не тільки еміграційними процесами, створенням землеробських колоній, а й високим природним приростом і меншою смертністю, ніж у корінного населення. У цей час зростання чисельності населення Волині уповільнилося, хоча ця губернія продовжувала випереджати інші губернії "смуги осілості" за кількістю іудеїв, що там проживали. Чисельність єврейського населення Київщини становила на 1848 р. 172943 особи і продовжувала зростати [7, с.333]. Це пов'язано із постійними виселеннями єврейського населення з інших прикордонних губерній, близькістю Києва (важливого торговельного та ремісничого центру), а також включенням Бердичева до складу Київської губернії [13, с. 18–20].

Високі темпи зростання чисельності євреїв можна також пояснити низкою причин. Зокрема тим, що іудейська релігія підтримувала багатодітні родини, серед єврейства була менша дитяча смертність завдяки допомозі єврейських громад і наявності своїх лікарів. Це значно пом'якшувало негативні наслідки хвороб. Для прикладу: у 1865 р. євреїв у Подільській губернії проживало 211115 [25, с. 6–8], а у 1866 р. – їх кількість зменшилася на 1978 осіб [8, с.143]. Причиною зменшення

населення у цьому році була епідемія холери, що охопила майже усе міське населення, переважно іудейське.

Отже, на середину XIX ст. кількість єврейського населення Правобережжя згідно з нашими підрахунками, становила більше 600 тис. осіб. Це була вагома цифра і російський царизм був змушений з нею рахуватися [4, с.199].

Надзвичайно цінну статистичну інформацію про єврейське населення Правобережжя за 1872 р. отримуємо з дослідження П. Чубинського. Якщо узагальнити дані, то у трьох губерніях "смуги осілості" проживало 721340 осіб єврейської національності обох статей, зокрема: у Київській губернії – 263459, Подільській – 246735 і Волинській – 211146 [26, с.176]. Найбільш населеною євреями була Київська губернія. Це зумовлювалося розташуванням Бердичева і ще декількох більших міст – Умані, Василькова, Білої Церкви, Сміли. У Київській губернії іудеїв було 13,09 %, у Подільській – 12,08 %, у Волинській – 12,37 % [26, с. 176].

У 60–80-ті рр. XIX ст. чисельність євреїв на Правобережжі стабільно зростала. Це відбувалося не лише через переселення із польських і білоруських губерній, а й внаслідок природного приросту, який був вищим, ніж у представників інших національностей. У той же час важливою рисою етнічного розвитку регіону в пореформений період було зменшення питомої ваги єврейського населення. Щодо його розташування, то місцями найбільшої концентрації єврейського населення були міста і невеликі містечка Правобережної України. Так, у селах євреї становили 14 % жителів, у містах – 32 %, містечках – 53 % [26, с. 178].

На початку 80-х рр. у більшості правобережних губерній із єврейським населенням у містечках проживало від третини до половини всіх іудеїв. Максимуму показник досягав у Волинській (69 %) та Подільській губерніях (64 %). Населення міст Волині більш, ніж на половину складалося з євреїв: Новоград-Волинський (55,5 %), Володимир-Волинський (59,5 %), Луцьк (59,7 %) [6, с.154]. У містах Подільської губернії – Літині, Новій Ушиці, Проскурові і Брацлаві – єврейське населення складало 25–40 %; у Кам'янці, Гайсині, Летичеві і Вінниці – 40–60 %, а в Могилеві і Балті – 60–80 %. У містечках Волині і Поділля частка мешканців єврейської національності теж була значною: у Любомлі – 73,8 %, Рожищах – 82,7 %, Старій Ушиці – 49 % і Барі – 51 %. Своєю високою залюдненістю єврейськими мешканцями відрізнялися Новоград-Волинський, Староконстантинівський, Рівненський, Луцький повіти Волинської губернії [6, с. 130; 9, с. 92].

Упродовж 1880–1897 рр. кількість євреїв у містах Правобережжя зросла з 337, 1 тис. осіб до 364 тис. осіб (на 8, 3 %), але при цьому їх питома вага зменшилася з 47,8 % до 39,7 %. Це відбулося за рахунок зростання питомої ваги інших етносів. Найсуттєвішим зменшення відносної кількості іудеїв було у містах Подільської губернії – з 62 % до 46,4 %. Наведемо приклади в окремих містах: у Літині питома вага євреїв зменшилася на 26 %, у Проскурові – на 18 %, у Вінниці – на 12 %. Зростання частки єврейського населення спостерігалось лише у декількох містах Київської губернії, найбільшими з яких були Київ та Черкаси [10, с. 77].

На ці процеси значний вплив мали зміни у політиці держави щодо національних меншин. Зокрема, "Тимчасові правила" від 3 травня 1882 р. сприяли визнанню за невеликими містечками статусу сіл, а містечками визнавалися лише ті, у яких була міська міщанська управа та у яких стягувався податок з міського майна. Відповідно, євреям забороняли проживати у таких "селах", змушуючи продавати майно та переселятися у інші населенні пункти. Така дискримінаційна політика російського царизму призводила до коливань як чисельності населення конкретних населених пунктів, так і до зменшення або збільшення кількості іудеїв у регіоні [1, с.181].

Зміни у чисельності населення регіону відбулися внаслідок зростання кількості представників інших національних груп та міграції євреїв. По-перше, незважаючи на існуючі обмеження, вони активно переселялися до великих міст Російської імперії (Санкт-Петербург, Москва, Київ, Одеса тощо). По-друге, у цей період активізувалася еміграція іудеїв за межі імперії, особливо до країн Північної Америки. Зокрема, з Волинської губернії в США упродовж 1888–1897 рр. виїхало 4937 осіб [28, с. 54], з Київської – близько 5 тис. осіб [27, с. 2].

28 січня 1897 р. у Російській імперії проводився перший загальний перепис населення. Згідно з його даними нараховувалося більше 5 млн євреїв (точні дані – 5189401), що становило 4,13 % від усього населення Російської держави [15, с. 90]. В українських губерніях імперії мешкало 1644488 іудеїв, що складало 8 % від загальної кількості населення. Щодо губерній Правобережжя, то у Волинській нараховувалося – 395782 осіб єврейського населення (відносна кількість – 13, 24 %), Київській – 433728 осіб (12,19 %), Подільській – 370612 осіб (12,28 %). Загалом, проживало 1200122 осіб іудейської національності [16, с. 302; 24, с. 96–97; 22, с. 84–85; 23, с. 86–87].

Згідно з даними В. Бінштока та С. Новосельського, чисельність єврейського населення Правобережної України за 1867–1897 рр. була такою. Інформація подана у таблиці 2.

Таблиця 2

Губернії	1867	1870	1881	1897
Волинська	194516	223263	289820	395782
Київська	266205	277479	339557	433728
Подільська	211801	242496	418858	370612

[5, с. 15–16].

Отже, на межі XIX–XX ст. на перше місце за кількістю іудеїв Правобережної України вийшла Київська губернія – 427863 осіб, на друге перемістилася Волинська – 397772 осіб, третє залишилося за Подільською – 366597 осіб. Однак найвищий відсоток євреїв щодо загальної кількості жителів зберегла Волинська губернія – 13,21 % [13, с. 23]. На початку XX ст. і до 1917 р. кількість євреїв у Правобережній Україні продовжувала зростати. У Волинській губернії вона збільшилася від 448573 у 1902 р. до 548176 осіб у 1912 р. [18, с. 9; 17, с. 31–32].

У 1914 р. Правобережна Україна (Волинь, Поділля, Київщина та українські частини губерній Мінської, Гродненської, Бессарабської та Холмщини) мала територію 220808 км², на якій проживало 15853100 осіб населення (українців – 11531220 осіб, росіян – 770290, поляків – 740000, євреїв – 2047890) [16, с. 304]. На 1914 р. чисельність іудеїв Волинської губернії становила – 554451 осіб [19, с. 59], Київської – 650127 осіб [20, с. 97]. Щодо Подільської, в нас є дані лише на 1911 р. Згідно з якими кількість євреїв була наступною: 488395 осіб (13,8 %) [21, с. 49].

Отже, до складу Російської імперії іудеї потрапили внаслідок поділів Речі Посполитої. Територія розселення євреїв та їх права постійно обмежувалися законодавчими актами, внаслідок чого сформувалася "смуга єврейської осілости", до якої входив і Південно-Західний край. Незважаючи на складне юридичне становище, упродовж 1800–1914 рр. їх кількість зросла у декілька разів і на початку XX ст. становила близько 2 млн осіб. Особливо залюдненими єврейським етносом відзначалися міста й містечка Волинської і Київської губерній. Саме тому внаслідок адміністративних заходів, впливу ментальних рис і традиційної економічної діяльності сформувалася структура єврейського населення Правобережної України – в основному міщанська.

Список використаних джерел

1. 3 Мая. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. узак. 1882 г. Мая 12, ст. 272). О приведении в действия Временных правил о евреях // Полное Собрание Законов Российской Империи. – СПб., 1882. – Собрание III. – Т. II. – № 834. – С. 181.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 8 ч., 35 т. Ч. 5. – Т. 2. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – 382 с.
3. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.) / М. Бармак. – Тернопіль: Богдан, 1999. – 208 с.
4. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України): дис...канд. іст. наук: 07.00.07 / Беренштейн Олег Борисович. – К., 1995. – 218 с.
5. Биншток В. И. Материалы по естественному движению еврейского населения в Европейской России за 40 лет (1867–1906 гг.) / В. И. Биншток, С. А. Новосельский. – Петроград, 1915. – 38 с.+77 с.
6. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / [Сост. А. Забелин]. Ч.1. – К.: Типография генерального штаба Киевского военного округа, 1887. – 365 с., 8 табл., карт.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [Сост. Меньков]. – Санкт-Петербург: Типография Департамента генерального штаба. – Т. X. – Ч.1. – Киевская губерния. – 1848. – 333 с., 10 табл.
8. Географическо-статистический словарь Российской империи / [Сост. Семенов П.] – Санкт-Петербург: Типография Вайсмана, 1862–1885. Т. 4. – 1873. – 867 с.
9. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – 510 с., табл., карт.
10. Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
11. Декабря 13. Именной, данный Сенату. – О предоставлении евреям прав гражданства в Екатеринославском наместничестве и Таврической области // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собрание I. – Т. XXIII. – № 17006 – С. 287–288.
12. Июня 23. Именной. – О сборе двойной подати с евреев, записывающих в купечество и мещанство // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Собрание I. – Т. XXIV. – № 18015 – С. 635.
13. Іващенко О. М. Євреї Волині (кін. XIX – поч. XX ст.) / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.
14. Кабудзан В. М. Євреї на Україні в СРСР і світі: чисельність і розміщення / В. М. Кабудзан, В. І. Наулко // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–69.
15. Кандель Ф. Очерки времён и событий из истории российских евреев (Часть третья: 1882–1920) / Ф. Кандель; [Научный редактор Марк Кипнис]. – Иерусалим: Ассоциация "Тарбут", 1994. – 335 с.
16. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах / [О. В. Кресін, В. П. Ляхощкий, В. Ф. Панібудьласка]; за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.
17. Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир: Волынская губернская типография, 1903. – 89 с., табл.
18. Обзор Волынской губернии за 1912 г. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 104 с., табл.
19. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. – Житомир: Издание Волынского губернского статистического комитета,

1915. – 489 с. 20. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год. – Киев: Издание Киевского губернского статистического комитета, 1916. – 548 с. 21. Памятная книжка Подольской губернии за 1911 год / [Сост. Филимонов В. В.] – Каменец-Подольский: Типография подольского губернского правления, 1911. – 218 с. 22. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.VIII. – Волынская губерния / [Под ред. Н. А. Тройницкого]. – Санкт-Петербург: Изд. СК МВД, 1904. – 281 с. 23. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Т.XVI. – Киевская губерния – [Под ред. Н. А. Тройницкого]. – Санкт-Петербург: Изд. СК МВД, 1904. – 287 с. 24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XXXII. – Подольская губерния. [Под ред. Н. А. Тройницкого]. – Санкт-Петербург: Изд. СК МВД, 1904. – 285 с. 25. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865–1866 гг. – [Сост. секретарем Демьяненко О.] – Каменец-Подольский: Типография губернского управления, 1868. – 50 с. 26. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной императорским русским географическим обществом собранные Чубинским П. П.: в 7 т. Т.VII. – Санкт-Петербург: Типография К. В. Трубникова, 1872. – 608., табл. 27. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 544, спр. 292, 71 арк. 28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 323, 15 арк.

Андрей Бородий

РАЗМЕЩЕНИЕ И ЧИСЛЕННОСТЬ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В XIX – НАЧАЛЕ XX СТ.

В данной статье охарактеризованы вопросы размещения и рост численности еврейского населения на территории Правобережья в XIX – начале XX в. Показано влияние политики российских властей на относительное и абсолютное количество евреев Правобережной Украины.

Ключевые слова: евреи, города, поселки, перепись, "полоса оселости".

Andriy Borodiy

THE LOCATION AND SIZE OF THE JEWISH POPULATION OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE XIX – EARLY XX CENTURY

This article describes the issue of deployment and increase the number of Jews in the Right-Bank Ukraine in XIXth at the beginning of XXth century. The influence of the policy of the Russian authorities on the relative and absolute number of Jews in the Right-Bank Ukraine.

Key words: Jews, cities, towns, census, "Pale of Settlement".

УДК 94(477)

Микола Москалюк

РОЗВИТОК ВИНОКУРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження основних тенденцій розвитку винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у зазначений період.

Ключові слова: обробна промисловість, винокуріння, губернія, Російська імперія, промисловий розвиток.

Важливе місце в економіці дореволюційної України займала винокурна промисловість. Спочатку винокуріння було масовим явищем. Воно велося найпримітивнішим способом і було доступне сільським господарям, що мали навіть невеликі кошти. Правом вільного винокуріння користувалися дворяни й козаки. У наступні роки відбувалося зменшення кількості винокурних заводів. Це скорочення викликане швидким ростом концентрації винокуріння на великих підприємствах і збільшення акцизу, який затримував зростання дрібного виробника спирту.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні аспекти, пов'язані з розвитком винокурної промисловості.

Предмет дослідження – становлення та розвиток винокурної промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових аспектів розвитку винокурної промисловості.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування винокурної галузі у досліджуваний період.